

UOT 746

<https://orcid.org/0009-0005-7035-6074>

<https://doi.org/10.52094/2221-7584.2025.47.0222>

Günel Aslanova Zahir qızı
MTV Məhud Məsuliyyətli Cəmiyyəti, müxbir
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin dissertantı
aslanovagunel2729@gmail.com

SUMAX XALÇASININ ÖZÜNƏMƏXSUS BƏDİİ-TEXNİKİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ GÖRƏ AZƏRBAYCAN XALÇAÇILIQ TARİXİNDƏ YERİ VƏ ROLU

Xülasə: Məqalənin yazılmasında məqsəd Sumax xalçasının özünəməxsus bədii-texniki xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan xalçaçılıq tarixində yeri və rolu haqqında ətraflı məlumat verməkdir. Xüsusilə qeyd etmək olar ki, xalça sənətinin əsasını təşkil edən ilk nümunələr həsir, çətən, buriyanın ərsəyə gəlməsində istifadə edilən bitki xammallarından qarğı, qamış, çətəndən sadə hörmə texnikası ilə müxtəlif funksiyaya malik əşyalar hazırlayırdılar. Mürəkkəb naxışları vurmağa imkan verən dolama texnikası ilə toxunan Sumax xalçaları bizə qədim dövrlərdən məlum olsa da, 1850-ci ildən sonra Sumax xalçalarının inkişaf prosesini dəqiqliklə müəyyən etmək çətindir. Lakin bu parçaların böyük əksəriyyəti XIX əsrin sonlarına aiddir. İstehsalı XVIII-XIX əsrin əvvəllərinə aid edilən bu günə qədər davam edən ən qədim sumax nümunələrini bir çox millətlər: kürdlər, qaşqaylar və şahsevən tayfaları istifadə etməklə gözəl xalça nümunələri ərsəyə gətirmişlər. Lakin Şahsevən tayfası düyün toxunma texnikasını “qayıq” mənasını verən “kaikko” adlandırmışlar. Ən geniş yayılmış Şirvan zonası xalça kompozisiyalarında Sumax xalçalarının bədii tərtibatından geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Lakin dekorativ xüsusiyyətlərinə nəzər yetirdikdə, 3 hissəyə bölünür. nümunələrdən Quba xalçaçılıq məktəbinin “Qollu-çiçi”, “Əjdahalı” xalçası dekorativ xüsusiyyətlirinə görə zəngin nümunələr hesab etmək olar.

Dünyanın bir çox muzey və şəxsi kolleksiyalarında saxlanılan sumax xalçaları təkcə, Azərbaycanın mədəni irsinin bir parçası kimi

qiymətləndirilməsində deyil, eyni zamanda dünya mədəniyyət inciləri siyahısını daha da zənginləşdirir.

Açar sözlər: xovsuz xalça, bədii-texniki xüsusiyyətləri, kompozisiya quruluşu, toxunma texnikası, naxış, haşiyə, “Əjdahalı” xalça, Şirvan və Quba xalçaçılıq məktəbi

İnsan həyatına müxtəlif mənbələrdən daxil olan gözəllik aləmi bizi estetik cəhətdən tərbiyələndirmək xüsusiyyətinə malikdir. Bu istiqamətdə böyük əhəmiyyət kəsb edən xüsusilə də xalq yaradıcılığının məhsulları olan xalça və xalçaçılıq məmulatlarının istehsalı dərin tarixi köklərə bağlı olmuş və uzun təkamül yolu keçmişdir. Xüsusilə qeyd etmək olar ki, xalça sənətinin əsasını təşkil edən ilk nümunələr həsir, çətən, buriyanın ərsəyə gəlməsində istifadə edilən bitki xammallarından qarğı, qamış, çətəndən sadə hörmə texnikası ilə müxtəlif funksiyaya malik əşyalar hazırlayırdılar. Bundan başqa ilkin kətan və eyni zamanda yun parçalar xalçaçılığın inkişafında əsas rolunu oynamışdır. Belə ki, xalça sənəti texnoloji əsası toxuculuqdan əldə etmişdirsə, bitki mənşəli həsir nümunələri xalçaların funksionallığını müəyyənləşdirirdi. Sadə toxunuşlu xovsuz xalçalar toxunuş texnologiyasına və naxış elementlərinə görə müxtəlif olmuş və xalça sənətinin inkişaf tarixinə nəzər salsaq, xovlu xalçaların meydana gəlməsinə təsir göstərmişdir. Xovsuz xalçalar əsasən məişətdə, xüsusilə qeyd etmək olar ki, onların növ müxtəlifliyindən asılı olmayaraq bütün spesifik texniki və texnoloji metodlardan istifadə edilərək toxuyurdular.

Xovsuz xalçaların tarixi təkamül prosesinə nəzər salsaq, tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif bitki xammallarından toxunma məmulatlarının hazırlanması geniş şəkildə tədqiq edilmişdir. Azərbaycanda hörmə həsirlərin qalıqları və izləri aşkar edilən arxeoloji obyektlər eneolit dövründən başlayır. Həsir məmulatlarının toxunma texnologiyası ən sadə üfqi və şaquli dəzgahların quraşdırılması və argacın əriş ipindən keçirilməsindən ibarət olmuşdur. Bitki lifli hörmə məmulatlarının hazırlıq ənənəsi bugünədək özünü qoruyub saxlamışdır.

Xalça sənətinin sonrakı inkişaf mərhələsinə nəzər salsaq, ilk olaraq xovsuz xalça və xalça məmulatları meydana çıxır və onların müxtəlif növlərini qeyd etmək olar. Bir ənənə halını özündə əks etdirən Əriş və argac ipinin xovsuz

xalçalarda rənglənmə metodikasında xalçalar elə toxunurdu ki, naxış ipi rənglənməyə ehtiyac qalmayan əriş saplarını görmək mümkün deyildi.

“Xovsuz xalçalar aşağıdakı növlərə bölünür: palaz, kilim, cecim, şəddə, ladı, vərni, zili, sumax. Bu adlar sadalanan xalça növlərinin nə hazırlanma texnikası, nə də konkret funksional təyinatı ilə bağlıdır.” (Tağıyeva, R., 2015, s. 181).

Son dövrlər xovsuz xalçaların ən geniş yayılmış növlərində, toxunma materialı kimi yundan bəzi hallarda da ipəkdən toxunan Sumax xalçalarını qeyd etmək olar. Mürəkkəb naxışları vurmağa imkan verən dolama texnikası ilə toxunan Sumax xalçaları bizə qədim dövrlərdən məlum olsa da, 1850-ci ildən sonra Sumax xalçalarının inkişaf prosesini dəqiqliklə müəyyən etmək çətindir. Lakin bu parçaların böyük əksəriyyəti XIX əsrin sonlarına aiddir. Buna səbəb Rusiyanın rəsmi nəzarəti altında Qafqazda baş vermiş xalça istehsalı və ixracının olmasıdır. Qeyd etmək olar ki, istehsalı XVIII-XIX əsrin əvvəllərinə aid edilən bu günə qədər davam edən ən qədim sumax nümunələrini bir çox millətlər: kürdlər, qaşqaylar və şahsevən tayfaları istifadə etməklə gözəl xalça nümunələri ərsəyə gətirmişlər. Lakin Şahsevən tayfası düyün toxunma texnikasını “qayıq” mənasını verən “kaikko” adlandırmışlar. “Tədqiqatçılar Sumax sözünü Şamaxı şəhərinin adı ilə əlaqələndirir, bəzi mənbələrdə isə maldar tayfalar olan «Kimak» ların adı ilə bağlayırlar. Orta əsr ərəb tarixçisi Əl İstəxri «Kimak»ları türk tayfalarına aid edirdi. Xarici tədqiqatlarda Sumax xalçasının adı toxunduğu qayıq texnikasına verilmişdir, yəni «sumax texnikası» termini işlədilir. Halbuki yerli xalça ustaları bu günədək bu texnikaya yalnız “qayıq” deyirlər.” (Tağıyeva, R., 2006, s. 78).

Sumax xalçalarının toxunmasında 3 ipdən, bunlar arğac, əriş və naxış ipi olmaqla 2 üsullu qayıq texnikasında (“Sarıma dolma” və “halqalı dolama”) müxtəlif formalı naxışlar yaradaraq toxuyurdular. Qədim dövrlərə aid edilən Sumax xalça nümunələri sumax sərbəst çeşniyə malik olmuşsa da, xovlu xalçaların yüksək inkişafı ilə əlaqədar olaraq bu çeşnilər sıradan çıxmış və sonrakı inkişafına nəzər salsaq yaradılan sumax nümunələri sərbəst çeşniyə malik olmamışdır.

Əsasən, üslublaşdırılmış zəngin bitki elementləri, həndəsi medalyonlar, S və yaxud Z formalı stilizə olunmuş əjdaha təsvirləri, antroporf, zoomorf, nəbati ornamentlər, “Xətai” kompozisiyalı və.s. kimi elementlər, eləcə də, qədim və orta əsrlərə aid olan və XVI əsrdən əvvəl toxunmuş demək olar ki, bütün növ sumax bəzəklərində rast gəlinən “dolanqaç” – “meandr” kimi tanınan dalğavari rəsmlə çox kiçik haşiyə Sumax xalçalarında öz əksini tapmışdır.

Ən geniş yayılmış Şirvan zonası xalça kompozisiyalarından Sumax xalçalarının bədii tərtibatından geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Lakin dekorativ xüsusiyyətlərinə nəzər yetirdikdə, 3 hissəyə bölmək olar. İlk qrupa çoxbucaqlı medalyonlar, briliyant və ya ulduz şəkilli elementləri aid etmək olar ki, bu tip sumax xalçaları əsasən XV-XVI əsrlərdə Qərbi Türkiyədə istehsal olunmuş “kiçik naxışlı Holbeyn” və “böyük naxışlı Holbeyn” adlanan növlərdən götürülmüş xalçalardır. Holbeyn xalçalarının spesifik xüsusiyyəti əsas medalyonların kənarındakı çıxıntılarda doldurucu kimi buynuzə bənzər qarmaqlı cütləri olan kiçik kvadratlardan istifadə edilməsidir ki, bu tip sumaxların haşiyələri adətən kiçik həndəsi medalyonlardan və ya stilizə edilmiş rozetlərdən ibarətdir.

İkinci böyük qrupa raportlu sıx şəkildə düzülmüş çoxgüşəli (“Crivelli star”) ulduzdan və kiçik medalyonlardan, kənarları dalğalı olan oval medalyonlar klassik fars mənşəli palmetlərdən ibarət sumaxlar təşkil edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər 2 qrupun haşiyəsi bir-biriylə eynilik təşkil edir.

Üçüncü qrup sumaxların dekorativ elementləri daha çox yerli ənənələrdən ibarətdir. “Əjdahalı Sumax” kimi tanınan xalçalar XVI əsrin sonu - XVIII əsrin əvvəllərində istehsal olunan klassik Əjdaha xalçalarından götürülüb. Sonrakı inkişafını XVIII-XIX əsrlərdə tapan “Əjdahalı” xalçalarının özləri idxal olunan Kirman xalçalarına əsaslanan Azərbaycan xalça emalatxanasının istehsalı idi. Ehtimal olunur ki, XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ bölgəsində istehsal olunan Əjdaha xalçaları üzərində işlənmiş sumax xalçalarıdır ki, əjdaha olduğu düşünülmə, böyük bucaqlı S formalı motivlərdən ibarət elementlər Vərnə sumaxlarıdır. Haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülən bu elementi bəzi araşdırmaçılar stilizə olunmuş əjdahanın təsviri olması, bəziləri isə damğa, işarə olması fikri irəli sürülür. Tuncer

Gülensoy bu cür elementlərin qədim oğuz boylarının Kızık, Bayandur, İqdır və s. damğaları olduğunu irəli sürmüşdür.

“Sumax” sözünün mənasına nəzər salsaq, tədqiqatçılar Şamaxı toponiminə uyğun türkdilli “şamax”, “şamak” tayfasının adı ilə birbaşa bağlı olduğunu güman edirlər. “Erkən orta əsrlərdə Şamaxı adlı şəhər təkcə Şimali Azərbaycanda deyil, həm də Cənubi Azərbaycanda mövcud imiş. “Şamax” (kamak) etnonimi bu günədək Orta Asiyanın subetnik qruplarının adlarında saxlanılır: qaraqalpaqlarda “Şamak”, türkmənlərdə “Şamak”, qırğızlarda “Şamaki” və “Şamaka” şəklində Orta Asiyada “Şamaxı” adlı qala toponimi var. Sumaxların istehsal mərkəzi (Şamaxı) olmuşdur – onlar həmçinin Cənubi Azərbaycanda (Axar, Mərənd, Urmiya), Qarabağda (Cəbrayıl, Laçın) və Naxçıvanda toxunurdu. Daha sonra istehsal mərkəzi Quba və digər regionlara keçmişdir” (Tağıyeva, R, 2015, s. 272).

Sumax xalçalarının özünəməxsus funksionallığını nəzərə alsaq, məişətdə əsasən, döşənəcək, divar örtüsü, nisbətən kiçik ölçülü sumaxçalar ibadət xalçası “Namazlıq” kimi istifadə xüsusiyyətlərini vurğulamaq olar. Texnikasına görə “Qarımış fərş”, ölçüləsinə görə isə “göllü palaz”, “sumax-palaz” və s. Misal göstərmək olar. Yerliyi sumağı rəngdə olan sumaxlara “sumaxı kilimlər” deyilir və ara sahəsi, əsasən, tünd qırmızı rəngdə olurdu.

Sumax xalçalarının əsas istehsal mərkəzi Şamaxı zonası, eyni zamanda da Qarabağ, Naxçıvan və Cənubi Azərbaycan, daha sonralar isə Quba zonasına keçmiş, XIX əsrdə məşhurluq qazanaraq demək olar ki, Azərbaycanın bir çox bölgələrində toxunmuşdur. Bədii tərtibatında daha çox Gəncə, Qarabağ, Quba və Şirvan xovlu xalçalarının kompozisiya quruluşlarından istifadə edilir. “Sumaxın kompozisiyası və onun ayrı-ayrı elementləri əsasən xovlu xalçaların və xüsusən Quba-Şirvan xovlu xalçaların ornament kompozisiyası ilə eynidir.” (Kərimov, L., 1961. s. 21).

Azərbaycan xalçaçılıq sənətinin incilərindən sumax xalçalarına misal olaraq, 18 dekabr 1967-ci ildə Azərbaycan Milli Xalça Muzeyinin kolleksiyasına daxil olmuş Quba xalçaçılıq məktəbinin “Qollu-çiçi” xalçasından təsirlənərək toxunan sumax xalçasının ara sahəsinin bədii tərtibatında gölbəndlik

kompozisiya quruluşunda “xətai” elementinə oxşar verilməsi xalçaya xüsusi görünüş vermiş olur.

Quba xalçaçılıq məktəbinə aid klassik əjdaha kompozisiyalı digər nümunə XIX əsrin II yarısına aiddir. Wher kolleksiyasında qeyd alınmış ən erkən nümunə hicri təqvimlə 1223-cü ilə (miladi 1808/9) aiddir. Açıq qırmızı torpaq, fil dişi sümüyü rəngli, solğun mavi, açıq tonlu yaşıl və açıq mavi və.s. qeyri-adi çaların daha çox istifadəsi xalçanın rəng çeşidinin zənginliyindən xəbər verir.

**Sumax. Quba, Azərbaycan. 1950-ci illər. Material: Əriş, arğac – yun.
Azərbaycan Milli Xalça Muzeyinin kolleksiyası**

Con Mumford XX əsrin əvvəllərinin ən nüfuzlu xalça kitablarından biri olan Şərq kilimlərində 1915-ci ilin dördüncü nəşrinə yazdığı ön sözdə qeyd edir ki: “Şirvan bölgəsində rus ordusuna qədər mövcud olmuş müstəqil Soumaki xanlığı var idi.”. George Keppel, 1824-cü ildə Babil, Assuriya, Midiya və İskitiyaya səyahətlər haqqında şəxsi hekayələr, Jan Lefevre özünün Qafqaz xalçaları kitabının girişində geniş sitat gətirirək deyir: “biz Şurmann xəritəsində Şirvan ərazisində Şamaçin adını qeyd edirik. Qafqaz kilimləri, daha sonradan Sumax halına gəldi”. Göstərilən məlumatlara əsasən, qeyd etmək olar ki, sumaxı kilimləri dünyanın bir çox kolleksiyalarını bəzəmişdir.

Qeyd etmək olar ki, Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin mühüm əhəmiyyətə malik olan xalçaçılıq sənəti nümunələri nəinki, Azərbaycanın, eləcə də, dünyanın qeyri-maddi mədəni irsinin nadir incisidir. Xovsuz xalçalardan Sumax xalçalarının ənənəyə sadıqlığı, özünəməxsus texniki, texnoloji və funksional xüsusiyyətləri ta qədim dövrdən bugünə kimi Azərbaycan xalça sənətinin inkişafında rolu qiymətsiz və əvəzsizdir.

Sumax “Əjdahalı”. Quba, Azərbaycan. XIX əsrin II yarısı. Material: yun.
Ölçü: 164 x 205. Wher kolleksiyası

Ədəbiyyat siyahısı

1. Kərimov L. (1961) Azərbaycan xalçası. I cild. Bakı-Leninqrad. 375 s.
2. Kərimov L. (1983) Azərbaycan xalçası. II cild. Bakı.
3. Kərimov L. Azərbaycan xalçası.”Azərxalça” ASC. 46 s.
4. Azərbaycan Xalçaları Şirvan qrupu. Azərilmə. 22 s.
5. Tağıyeva R. (2006) Azərbaycan xalçası məişətdə. 143s.
6. Tağıyeva R. (2015) Azərbaycan xalçası. Bakı. II cild. 475 s.
7. Əliyeva K. (2020) Azərbaycanın xovsuz xalçaları. Bakı. Şərq-qərb. 350 s.
8. Həsənlı T. (2017) , Quba xalçaçılığının qonaqkənd qolu. Bakı: 525-ci qəzet.
9. Xovsuz xalçalar. Azərbaycan Milli xalça muzeyi saytı. URL:
<https://azcarpetmuseum.az/az/collection/21>

10. Antique eastern azerbaijani soumak carpets web-sayt. URL: <https://www.azerbaijanrugs.com/guide/antique-caucasian-soumak-rugs.htm>
11. Orientalcarpets web-sayt. Старинный ковер — Сумах ручной работы из Азербайджана. URL: <https://orientalcarpets.com/carpet/sumah/>
12. Əsgərov R. Mühazirə. Dekorativ-tətbiqi sənət əşyalarının bərpası: toxuculuq məmulatları. URL: <https://www.scribd.com/document/487911674/muhazire-12-docx>

Асланова Гюнель Захир кызы

Место и роль ковра сумах в истории азербайджанского ковроделия по его уникальным художественно-техническим особенностям

Резюме

Целью данной статьи является предоставление подробной информации о месте и роли ковра Сумах в истории ковроделия Азербайджана благодаря его уникальным художественным и техническим характеристикам. В частности, можно отметить, что первые образцы, составляющие основу коврового искусства, изготавливались из циновок, пеньки, растительного сырья, используемого при производстве бурии, а также из бамбука, тростника, пеньки с простым плетением. Хотя ковры Сумах, сотканые с использованием техники намотки, позволяющей создавать замысловатые узоры, известны нам с древних времен, сложно точно определить процесс развития ковров Сумах после 1850 года. Но подавляющее большинство этих произведений относятся к концу 19 века. Многие народы: курды, кашкайские и шахсеванские племена использовали древнейшие образцы Сумаха, производство которых относится к началу XVIII-XIX веков и продолжается по сей день. Однако племя Шахсеван называло технику узлового плетения «каикко», что означает «лодка». Наиболее распространенная ковровая композиция Ширванской зоны, широко использовалась художественная аранжировка ковров Сумах. Однако, учитывая его декоративные особенности, он разделен на 3 части. Ковры Губинской школы ковроткачества «Голлу-чичи» и «Аждахали» могут считаться богатыми образцами благодаря

своим декоративным особенностям. Ковры Сумах, хранящиеся во многих музеях и частных коллекциях мира, не только ценятся как часть культурного наследия Азербайджана, но и еще больше подчеркивают свое место в истории мировой культуры.

Ключевые слова: безворсовый ковер, художественно-технические особенности, композиционная структура, техника ткачества, узор, кайма, ковер «Дракон», Ширванская и Губинская школа ковроткачества.

Aslanova Gunel Zahir

The Place and Role of the Sumakh Carpet in History of Azerbaijan Carpet-Making According to its Specific Artistic and Technical Characteristics
Summary

The purpose of this article is to provide detailed information about the place and role of the Sumakh carpet in the history of carpet making in Azerbaijan due to its unique artistic and technical characteristics. In particular, it can be noted that the first samples, which are the basis of carpet art, were made of mats, hemp, plant raw materials used in the production of buria, and made of bamboo, reed, and hemp with a simple weaving technique, with various functions. Although Sumakh carpets, which are woven using a winding technique that allows for intricate patterns, have been known to us since ancient times, the development process of Sumakh carpets after 1850 is difficult to determine with certainty. But the vast majority of these pieces belong to the end of the 19th century. Many peoples – the Kurds, the Qashqai and the Khasavan tribes have used the oldest examples of sumach, whose production dates back to the beginning of the 18th-19th centuries, and which have continued to this day. The most widespread Shirvan zone carpet composition, the artistic arrangement of Sumakh carpets was widely used. However, considering its decorative features, it is divided into 3 parts. “Gollu-chichi” and “Ajdahali” carpets of the Kuba carpet-making school can be considered rich examples due to their decorative features.

Sumakh carpets, which are stored in many museums and private collections of the world, are not only valued as a part of the cultural heritage of Azerbaijan, but also further highlight their place in the history of world culture.

Key words: pileless carpet, artistic and technical features, compositional structure, weaving technique, pattern, border, “Dragon” carpet, Shirvan and Kuba carpet weaving school.

Məqalələrin redaksiyaya daxilolma tarixi: 27.01.2025

Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 02.04.2025

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 07.04.2025